"Folklor yaradıcılığında Qərbi Azərbaycan izləri" rubrikasında Qərbi azərbaycanlıların geyim mədəniyyətindən danışacağıq. Burada əsasən qadınların geyim tərzinə diqqət yetirəcəyik. Etnoqrafik dünyamızın mühüm hissələrindən olan geyim mədəniyyəti birbaşa milli kökə söykənir. Geyim millətin, toplumun milli xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirən mühüm bir vasitədir.

Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyim mədəniyyəti - tarixi baxış...

İnsan geyimi yalnız bədənini örtmək, yaxud gözəl, fərqli, təmiz görünmək üçün geyinmir, həm də öz milli xarakterini, daxili aləmini ifadə etmək üçün geyinir. Bu baxımdan, milli geyimlərimiz özündə böyük bir tarixi missiya daşıyır.

Azərbaycanın tarixən hər bölgəsinin özünəməxsus geyim tərzi olub, əlbəttə, geyim seçilərkən mütləq mənada təbii şərait, ailələrin sosial fərqləri nəzərə alınıb, dövlətli ilə kasıbın geyimi fərqlənib, amma təkcə fərqlənməyən milli elementlər olub. Qərbi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın da özünün geyim tərzi olub və bu barədə tarixi mənbələrdə kifayət qədər bilgilər var. Biz folklor örnəklərimizə, aşıq şeirlərimizə baxsaq, geyim mədəniyyətinin təsvirini aydın şəkildə görərik.

Tarixi mənbələrdə biz əsasən İrəvan geyimləri ilə tanış olmuşuq. İrəvan geyimlərinin təsvirini verən mənbələrdə qeyd edilir ki, İrəvan geyimləri köynək, tuman və uzunqol arxalıqdan ibarətdir. Tuman və arxalıq Naxçıvanda olduğu kimidir, köynək isə fərqlidir. Yaxası oyma formalı kəsimə malik, yaxasının kənarlarına haşiyə tikilirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi dizdən bir qədər yuxarı olub, qolu uzun, düz xişdəkli tikilərmiş. Davamlı olmaq üçün alt köynəyin yaxasına bir qarış enində ikinci qatın qoyulması dəb halını almışdır. Bəzən xişdək uzun biçildiyindən qol altından başlayıb ətəyədək uzanır və bununla köynəyin gövdəsini genişləndirməyə imkan verirdi. İrəvan qadınlarının alt köynəyi çox vaxt ağdan, bəzən də güllü çit və ya kətandan tikilərdi. İrəvanda geyinilən uzun ətəkli üst köynəyin ön tərəfi 3 hissə parçadan ibarət biçilib tikilərmiş. Göbəyin altına qədər olan birinci hissə ensiz, ikinci və üçüncü hissələrin hər biri əvvəlkindən bir qədər gen götürülərək büzmələnirmiş. Köynəyin ikinci və üçüncü hissələrini birləşdirən tikişin üzərinə, adətən "ətəklik" tikilərdi. İrəvan mahalında varlı qadınların üst tumanı topuğa qədər uzun olurmuş. 3-4 taxta parçadan tikilən bu tumanlar büzməli və qırçınlı olmaqla iki cür tikilərmiş. Tumanın belinə nifə tikilib, "belbağı" (qonçar) salınarmış. Belbağı xüsusi bağ toxuma dəzgahında toxunarmış. İrəvanda da geyinilən alt tumanı "şəltə" adlanardı. Lakin burada geyinilən "şəltə"' Naxçıvan şəltəsinə nisbətən xeyli uzun olardı. Burada şəltə, bir qayda olaraq, üst tumanından dörd barmaq enində qısa tikilərmiş. Arxalığın yaxsı düzbucaqlı və ya oval formada biçilmiş, açıq və ya meydan yaxalı arxalıqlar daha geniş yayılmışdır. İrəvan geyim dəsti Naxçıvan geyim dəstinə tamamilə bənzədiyindən biçim xüsusiyyətlərinin eyni olduğu da aydın nəzərə çarpır. Bu barədə etnoqraflar məlumat verir.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin əməkdaşı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Aytəkin Qəhrəmanova "Şərq qapısı"nda çap etdirdiyi "XIX-XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycan qadın geyim mədəniyyəti Aşıq Ələsgər yaradıcılığında" məqaləsində maraqlı mənzərə təqdim edir. "Xalqın tarixi ilə möhkəm bağlı olan geyimlər, onun mədəniyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbələrdən biridir. Geyimlər, maddi mədəniyyətin bütün başqa ünsürlərindən daha çox xalqın milli xüsusiyyətlərini əks etdirməklə yanaşı, sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir.Məhz bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın mədəni sərvətlər xəzinəsinə misilsiz töhfələr bəxş edən, xalqımıza öz sazı və sözü ilə 80 ildən artıq ləyaqətlə xidmət edən Dədə Ələsgərin yaradıcılığınıQərbi Azərbaycanın qadın geyim mədəniyyəti nöqteyi-nəzərindən zəngin etnoqrafik mənbə hesab etmək olar.

Öncə qeyd edək ki, ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanın Qərb zonasında da XIX yüzil və XX yüzilin əvvəllərində əhalinin geyim materialı kimi, əsasən yerli ustalar tərəfindən kustar üsulla üfiqi toxuculuq dəzgahlarında- kərəkdə toxunmuş qılıcı şaldan, müxtəlif növlü və müxtəlif rəngli ipəkdən, nazik yun və pambıq parçalardan, həmçinin aşılanmış gön və dəridən istifadə edirdilər. Lakin, əhalinin varlı təbəqəsinin geyimi əsas etibarı ilə ipək tafta, darayı, qanovuz, atlas, alaca, xara və s. parçalardan ibarət idi ki, bunlarında çoxu satınalma yolu ilə əldə edilirdi. Aşığın yaradıcılığının böyük bir qismi doğulub boya-başa çatdığı Göyçə mahalının gözəllərinin tərifindən ibarətdir. Onun qəhrəmanları xəyalında yaratdığı obraz deyil, real həyatda-aşıq məclislərində və xalqın toydüyünlərində, bulaq başında gördüyü sadə kəndli qızlarıdır. Aşıq Ələsgər təriflədiyi qız-gəlinin zahiri gözəlliklərini, milli geyim və bəzəklərini elə məharətlə təsvir edir ki, gözlərimiz önündə XIX-XX əsrin əvvəlləri Qərbi Azərbaycan qadınlarınınmilli geyimləri, həmçinin geyimlərin rəngləri vəgeyimlərə vurulan dekorativ bəzəklər, onların timsalında bütün Azərbaycan qadınlarının geyimləri haqqında mükəmməl, aydın təsəvvür yaranır".

Alim yazır ki, Dədə Ələsgərin yaradıcılığında təsvir edilən Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyim növləriniınəksəriyyəti atlaz, ipək, qanovuz, darayı, xara, alaca, mahud, zərxara parçalardan ibarət olmuşdur. Rəng çalarlarına gəldikdə isə Qərbi Azərbaycan qadınlarınıngeyimlərində rəngarəng olaraq al, yaşıl, sarı və s. rəng çalarları üstünlük təşkil edirdi.Aşıq deyir:"Mənim yarım yaşıl geyib incidir"yaxud"xub yaraşır əndamına, geyinibdir sarı gözəl", yaxud da"geyinib əndamına, əbru ətlaz, alı gözəl".Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyimlərindəal, yaşıl, sarı və s. çalarlar üstünlük təşkil etdiyi halda, Bakı geyimlərinin rəng seçimində ən çox bənövşəyi rəng çalarlarından, həmçinin açıq qəhvəyi, solğun xardal rəngi, ağ, tünd mavi rənglər, Qarabağ geyimlərində üst tuman və üst çiyin geyimi ya eyni ya da uyğun rənglərdə, köynək isə tuman və arxalığın rənginə nisbətən açıq və parlaq rənglər, Naxçıvan geyimlərində innabı, yaşıl, gümüşü rənglərdən istifadə edirdilər. Ümumiyyətlə, bölgələr üzrə müqayisələr apardıqda belə qənaətə gəlmək olur ki, geyimlər bölgənin təbiəti və iqlim xüsusiyyətlərinə uyğun gəlirdi. Lakin, XIX-XXəsrin əvvəllərində Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi etnoqrafik bölgələrindəgeyimlərdə lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgəyə məxsus detallar müəyyən dərəcədə özünü göstərsə də, tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı. Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da geyim dəsti alt və üst geyimlərinə bölünürdü. Qadın alt paltarları alt köynəyi (müxtəlif bölgələrdə ona "can köynəyi" və "ət köynəyi" də deyirdilər), cütbalaq (enli şalvar) və darbalaqdan (dizlikdən) ibarət olmuşdur.

"Aid olduğu dövrdə Qərbi Azərbaycan qadınlarının köynəkləri ilə Qarabağ qadınlarının köynəkləri eynilik təşkil edir. XIX-XX əsrin əvvəllərində həmin bölgənin qadınları alt geyim dəsti olan dizlikdən geniş şəkildə istifadə etmişlər. Aşığın "Qırmızı" qoşmasında darbalaq-dizlik belə təsvir edilir: "Mərnuz dizlik geyib, çəpgəni ətlaz".Onu da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan qadınlarının dizlikləri ilə Naxçıvan qadınlarının dizlikləri eynilik təşkil edirdi. Hər iki mahalın qadınlarının geydikləri dizliklər topuğa qədər uzun olub, topuqda büzülürdü. Bakı ərazisinin qadınları da darbalaq geyim növündən istifadə edirdilər. Abşeron qadınlarının darbalaq-dizlik geydiklərini vaxtilə buraya səyahət edən S.Q. Omerlinin də yazılarında rast gəlinir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycan bölgəsində də qadın üst geyimlərinə üst köynəyi, çəpkən, çərkəzi, ləbbadə, nimtənə, küləcə, çalma, arxalıq, ləçək, örpək, şal, kəlağayı, başmaq, corab, kəmər və müxtəlif bəzək növləri daxil idi. Bu üst geyim tiplərinin əsas elementlərindən biri üst köynəyi idi. Qadın üst köynəkləri bölgələr üzrə müəyyən fərqli xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumi səciyyəvi xarakterə malik idi. Azərbaycan qadınları geyimin estetik gözəlliyinə xüsusi diqqət verirdilər. Onlar üst köynəkləri ilə yanaşı, digər üst geyimlərinin sinəsini, tikişlərin kənarlarını, yaxa və qolçaqlarını, ətəklərini xüsusi bəzək elementlərindən olan tikmələr, çaxma və asma metal bəzəklər, cürbəcür baftalar, şahpəsəndlər, zəncirələr, muncuqlar, piləklərlə və s. ilə bəzəyirdilər. Bu cür bəzək elementlərini A.Ələsgər belə təsvir edir:"Güləbətin qıyı tər sinə üstə, nə gözəl yaraşır qız köynəyinə", yaxud "əynində zər güləcə,ətəyində zər baftası".Aşıqüst köynəyini tərif edərkən köynəyin yaxasının "güləbətin" tikmələrlə bəzədildiyini göz önünə gətirir. Güləbətin tikmə Azərbaycanda ən qədim tikmə növlərindən biri olaraq Şəki, Şamaxı, Şuşa, Naxçıvanla yanaşı, Qərbi Azərbaycanda da inkişaf etmişdir. Aşıq "zərbafta" deyərkən küləcənin ətəklərinin güləbətinli - zərli saplarla ipək parçadan toxunmuş zər baftası-qaytanı təsvir edilir. Baftagüləbətin ipək sapla toxunmuş qaytandır.Aşıq Ələsgər Səhnabanunu tərif edərkən deyir: "Zərgər gül doğrasın zərin tiladan,əlindən gəldikcə düz köynəyinə",-deməkləpilək tikmə növünü təsvir edir. Pilək tikmə növündən Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Qərbi Azərbaycan bölgəsində də istifadə olunurdu. Onu da qeyd edək ki, pilək və pərək zərənduz tikmə növü zərgərlik sənəti ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Bəzən tikmə bilavasitə məmulat üzərinə müəyyən qayda ilə tikilib bəndlənir, bəzən isə ayrıca ensiz parça zolağının üzərinə bəndləndikdən sonra üst geyimlərin qollarına və ya ətəklərinə bəndlənirdi.

Aşıq öz qəhrəmanlarını tərif edərkən onların geyindikləri qadın üst geyimlərindən olan, "küləcə", "mintənə", "çəpkən", "don", "alaca", "alı" və digərlərinin də adlarını sadalayır. Aşıq "Mələk" müxəmməsində deyir:"Geyinib əndamına əbru ətlaz, alı gözəl, xara don, zərin nimtənə, başındakı şalı gözəl."Aşığın tərif etdiyi gözəlin geyindi paltar atlasdandır və al rənglidir. Bu da təbiidir, çünki, ipək parça toxuculuğu olan şərbaflıq XIX əsrdə Azərbaycanda ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Onu da qeyd edək ki, 1861-ci ildə Nuxada fəaliyyətə başlayan fabrikdə 1200-1400 pud ipək məhsulu istehsal olunurdu. Bundan əlavə, Nuxa qəzasında 33, Qarabağda 19, Ordubadda 2 fabrik xarakterli ipəkçilik müəssisəsi var idi. Bu dövrdə ipək parça növlərindən olan "məni aldatdı", "alışdım-yandım", "gecə-gündüz", "şəmsi-qəmər", "darayı, "xara" və s. qadınlar tərəfindən daha çox bəyənilirdi..."

Alim bu məqalədə Dədə Ələsgərin şeiriyyatına istinadən Qərbi Azərbaycan qadınının geyim mədəniyyəti barədə çox maraqlı məlumatlar verib. Hesab edirik ki, Qərbi Azərbaycan qadınlarının geyimləri geyim tariximizdə xüsusi seçilib və özündə böyük məna daşıyıb. Milli geyim hər bir xalqın milli mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu üçün zaman-zaman biz tarixin keçmiş səhifələrini vərəqləyirik…

İradə SARIYEVA